

Om lärande och undervisning i läskunnighet

*Marja-Kristiina Lerkkanen,
Jyväskylän universitet*

Språklig medvetenhet

Med språklig medvetenhet avses känslighet för och förmågan att förstå sambandet mellan talat och skrivet språk. Barnets färdigheter utvecklas från en helhetssyn på språket till en allt mer detaljerad syn på språkets strukturer. För ett barn i cirka 3–4-årsåldern är språklig medvetenhet förmågan att urskilja till exempel ordrytmer, slutrim och rim. Senare utvecklas känsligheten för att upptäcka sambandet mellan talat och skrivet språk. Barnets uppmärksamhet går allt mer över från att fästa vikt vid språkets betydelse till språkets form och strukturer samt vid att man kan dela upp talet i mindre delar såsom ord, stavelser, bokstäver och ljud.

Mångsidig övning i färdigheter i språklig medvetenhet ger en stark grund för läskunnighet. Språklig medvetenhet kan delas in i fem kunskapsområden:

- **Fonologisk medvetenhet:** förmågan att uppfatta ordens ljudstruktur samt urskilja och förena ljud.
- **Morfologisk medvetenhet:** medvetenhet om ordens uppbyggnad, språkets ordförråd och ordens böjning.
- **Semantisk medvetenhet:** förståelse för ordens betydelse, förmåga att klassificera och definiera ord.
- **Syntaktisk medvetenhet:** medvetenhet om hur ord kopplas till varandra och blir till meningar och texter.
- **Pragmatisk medvetenhet:** medvetenhet om språkbruk i olika sammanhang, förmåga att använda språket på ett passande och ändamålsenligt sätt.

Senast i förskoleundervisningen bör man skapa en grund för läskunnigheten genom att fästa barnens uppmärksamhet vid exempelvis följande saker genom lek och i synnerhet hörselbaserade övningar:

- **Texter:** man lyssnar på berättelser, granskar hur tal omvandlas till skrivet språk, testar att producera text med olika verktyg (t.ex. penna och tangentbord).
- **Ord och meningar:** identifiering av bekanta ord som helordsfigurer på ordlappar (t.ex. barnens namn) och det skrivna språket i omgivningen, jämförelse av längden på ord man hört och sett samt granskning av ordens likheter och skillnader (till exempel ändring av begynnelsebokstaven), skilja ut orden från meningen och uppfatta enskilda ord i en mening.
- **Stavelser:** hörselbaserad stavelseindelning (t.ex. genom att klappa), beräkning av antalet stavelser (t.ex. med hjälp av klossar), kombinera stavelser man hör till ord, identifiering av ett ords första och sista stavelse, förutse ord utifrån första stavelsen, lägga till och ta bort en stavelse från ett ord.
- **Bokstäver och ljud:** identifiering av bokstävers namn och bokstavsformer, smaka på språkljud, förståelse av bokstav-ljud-motsvarigheter, identifiering och produktion

av rim, identifiera och namnge det inledande ljudet i ett ord samt ta bort och lägga till ord, kombinera enskilda ljud till ord enligt en modell.

Att lära sig att läsa

Barnet lär sig i samspel med vuxna och andra barn i sin skriftliga omgivning att fästa uppmärksamhet vid bokstäver och olika texter och att så småningom förstå principerna i vårt skrivsystem. Barnens upplevelser av det skrivna språket är dock olika beroende på hemmets läsmiljö, småbarnspedagogiken och barnets intresse för det skrivna språket. Utöver sin språkliga omgivning har barnens språkliga och kognitiva förmågor i synnerhet i början ett samband med att de lär sig läskunnighet.

Den språkliga medvetenheten har konstaterats ha ett starkt samband med utvecklingen av barnens läs- och skrivfärdigheter. Bakom *färdigheten att läsa ord* ligger barnets bokstavskänedom, ljudmedvetenhet och identifiering av bokstav-ljud-motsvarighet. Det finska språkets regelbundenhet och enkla fonologiska struktur, nästan fullständiga bokstav-ljud-motsvarighet, få ljud och granskning av stavelser gör det lättare att lära sig läsa. I finskan hjälper också utvecklingen av bokstavskänslan barnet att använda talat språk även med ljud.

Automatiserad ordidentifieringsförmåga är en nödvändig förutsättning för att en text ska kunna läsas med flyt. Genom att öva på att läsa olika texter blir man en *läsare med läsflyt*. Läsflyt är också den viktigaste färdigheten med tanke på *läsförståelsen*, men också omfattningen av barnets ord- och begreppsförråd samt färdigheterna i talspråk och hörförståelse är kopplade till textförståelsen. Utöver dessa färdigheter har barnets lässtrategier, slutledningsförmåga, minne, metakognitiva kunskaper (övervakning av läsning och förståelse) och styrning av verksamheten (arbetsfärdigheter, koncentration och självreglering) en koppling till läsförståelsen.

Oftast vill barnen bekanta sig med bokstäverna och lära sig läsa. Att växa upp till en duktig läsare kräver inte bara förmågan att läsa och att förstå det man läser, utan också *motivation* att öva och läsa tillräckligt mycket. Därför bör man när man övar på grunderna i läskunnighet och i själva läsundervisningen fästa stor uppmärksamhet vid att väcka och upprätthålla den inre motivationen. Om det visar sig vara svårt att lära sig bokstäver och erfarenheterna är negativa börjar motivationen så småningom att avta och barnet börjar undvika läsning och uppgifter där det behövs bokstäver eller läskunnighet. I synnerhet då är lärarens uppmärksamhet, uppmuntran och stöd viktiga för att upprätthålla motivationen att undersöka bokstäver och texter.

Läsundervisning

Att lära ut läskunnighet ingår i färdigheterna i texttolkning i läroplanen för den grundläggande utbildningen. Vanligtvis har lärare i första klass en mycket brokig grupp barn med olika färdigheter vid skolstart. En del barn har redan grundläggande färdigheter i att läsa, medan andra precis har börjat bekanta sig med bokstäverna. Därför är läsundervisningen som utgångspunkt differentierad och tar hänsyn till barnets färdigheter. En bra utgångspunkt för läsundervisningen är tidigare erfarenheter av nya skolelevs texter och deras iver att lära sig nya färdigheter.

De vanligaste nybörjarmetoderna för läsundervisning i Finland är *syntetiska metoder* eller tillämpningar av dem som baserar sig på finskans mycket regelbundna struktur.

Oftast används den s.k. KÄTS-metoden, där man går vidare från att identifiera bokstäver och ljud till att läsa stavelser och ord. Barnet bekantar sig först med bokstävernas namn och lär sig kopplingen mellan ljudet hen hört och den skrivna symbolen (bokstav-ljudmotsvarighet) och kan använda denna färdighet först när hen läser stavelser (kombinerar 2–4 ljud) och så småningom även ord och meningar. Ju mer automatisk hanteringen av bokstav-ljudmotsvarigheten samt identifieringen av stavelsen och ordet blir, desto mer flytande läser barnet och behöver till slut inte längre koda av ljud för ljud. För vissa barn kan färdigheten automatiseras mycket snabbt från att inte kunna läsa till att bli läskunnig, men ofta kräver den regelbunden och ibland även flitig övning.

I de *analytiska metoderna* går man från helheter (en hel text eller ord) till mindre delar av en text i form av stavelser och bokstäver. Av de analytiska metoderna används den s.k. LTG-metoden mest (läsning på talets grund). Utifrån en gemensam diskussionen bygger man under lärarens handledning upp en gemensam text som läses och där man undersöker detaljer, såsom ord, stavelser eller bokstäver. Det centrala är att barnen kan följa med hur texten omvandlas från tal till text och hur texten kan studeras. Vid sidan av LTG används ofta också grundövningar i bokstav-ljudmotsvarighet som är kända från KÄTS-metoden samt ljudbaserad sammanställning av ord och stavelser, så kallad glidning.

Färdigheter och strategier inom textförståelse

Man kan öva på *färdigheter i textförståelse* redan innan man ens egentligen lär sig att läsa till exempel genom högläsning av berättelser och övningar som främjar hörförståelse. För att förstå texten krävs språkförståelse, grundläggande läsfärdighet, ett tillräckligt ordförråd och kännedom om ordens olika betydelser samt arbetsminne. För att texten ska bli begriplig för läsaren måste läsaren kombinera betydelserna av flera meningar efter varandra och dra slutsatser om hur de saker som presenterats är sammankopplade till en helhet. För att uppnå detta måste hen kombinera bakgrundsinformation ur minnet om texten för att den ska bli en meningsfull och begriplig helhet. Dessutom ska läsaren vid läsning följa upp och utvärdera sin egen förståelse och vid behov använda korrigerande strategier.

Föreställningar stöder den språkliga (text-) förståelsen. Rollspel, föreställningsövningar och dramaverksamhet utvecklar färdigheterna i språkförståelse. Föreställningar uppstår utifrån varje persons egna erfarenheter och är därför alltid olika. När barn berättar om sina egna föreställningar om till exempel en text de lyssnat på blir barnen medvetna om vad som är samma och annorlunda i innehållet i olika föreställningar. När barnen inte ser bilder i anslutning till berättelserna blir de tvungna att skapa sig egna föreställningar om händelserna och personerna. Stanna upp mitt i berättelsen och be barnen ”se” denna del i berättelsen. Låt dem berätta och jämföra vad de har sett och föreställa sig vad som kan hända härnäst. Barnen kan ledas till att precisera sin föreställning med hjälp av öppna frågor, exempelvis: Vad ser du? Hur ser det ut? Var är det? Berätta mer etc.

Med *lässtrategier* avses verksamhetsmodeller och tekniker som hjälper läsaren att förstå, komma ihåg och hantera texten. Man bekantar sig först med lässtrategier, såsom prognostisering och sammanfattning, genom hörförståelse och föreställningar. *Innan man lyssnar på eller läser en text* förutser man texten till exempel utifrån egna erfarenheter, rubriker eller bilder. *Under lyssnandet eller läsningen* stannar man ibland upp och funderar över vad som har hänt och förutser vad som kan hända härnäst. Efter att *ha lyssnat på eller läst* texten repeterar man de centrala händelserna, funderar på orsakerna och följderna och jämför händelserna med de egna erfarenheterna.

Inom småbarnspedagogiken kan man till exempel närma sig färdigheter i texttolkning på följande sätt:

- Eleven bekantar sig med de *centrala begreppen* inom grundläggande läskunnighet genom att använda dem i sitt eget tal: ljud, bokstav, stavelse, ord, mening, skiljetecken, rubrik, text och bild.
- Genom att lyssna på berättelser främjas *färdigheterna i textförståelse och man övar på strategier som stödjer förståelsen* utifrån vad man hör, såsom före, under och efter lyssnandet. Samma strategier övar man senare på självständigt i samband med lästa texter före, under och efter läsningen.
- Betydelsen av *ord och uttryck* samt ordval diskuteras i anslutning till berättelserna. Likaså preciseras och utvidgas ord- och begreppsförrådet och man övar på att namnge saker och händelser i anslutning till olika texter.
- Genom *berättelser och dramaverksamhet* bekantar man sig med olika sätt att uttrycka tid, ordning och plats med beaktande av olika texttyper, i förskoleundervisningen särskilt berättande, beskrivande och vägledande texter. Samtidigt bekantar man sig med grundbegreppen i berättelsen, såsom huvudpersonen, platsen och tidpunkten för händelsen samt handlingen.
- I anslutning till mångsidiga texter övar man på att berätta om *sina egna tankar och kunskaper för andra och söka efter kunskap* genom att göra observationer av miljön samt tolka bilder och skrivna texter, deras innebörd och strukturer samt genom att arbeta med bland annat bilder, barnlitteratur, enkla faktatexter och medietexter. Medietext är innehåll som är begränsat till att förmedlas av något medium, som kan innehålla text, bild, ljud eller olika kombinationer av dessa (till exempel reklam, nyhetsbilder eller film). Medietexter finns till exempel i dagstidningar, tidskrifter, tv, radio och på webben.
- För att *läslusten* ska väckas är det viktigt att man hittar intressanta saker att läsa och delar med sig av läsoplevelser på olika sätt samt övar på att berätta texter med egna ord.
- Berätta för *föräldrarna* hur man kan ge stöd i grunderna i läskunnighet hemma genom att exempelvis läsa godnattsagor, diskutera text som lästs med barnet och besöka biblioteket tillsammans.

Referenser

- Ahonen, T., Aro, M., Aro T., Lerkkanen, M.-K. & Siiskonen, T. (red.) (2018). Oppimisen vaikeudet. Jyväskylä: Niilo Mäki Instituutti.
- Lerkkanen, M.-K. (2006). Lukemisen oppiminen ja opettaminen esi- ja alkuopetuksessa. Helsingfors: WSOY.
- Lerkkanen, M.-K., Poikkeus, A.-M., Ahonen, T., Siekkinen, M., Niemi, P., & Nurmi, J.-E. (2010). Luku- ja kirjoitustaidon sekä motivaation kehitys esi- ja alkuopetusvuosina. *Kasvatus*, 41 (2), 116-128.
- Lerkkanen, M.-K., Salminen, J., & Pakarinen, E. (2018). Varhaislapsuuden lukuhetket tukevat lukutaitoa. *Onnimanni* 1-2.